

Н. Сейтахметова , **Н. Калдыбеков***

ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институты, Қазақстан, Алматы қ.

*e-mail: nseylbek@gmail.com

ИСЛАМДАҒЫ РЕКОНСТРУКЦИЯ (ТӘЖДИД) ПРОЦЕСТЕРІ

Мақалада Исламдағы ыслахат (жақсарту, түзеу), тәждид (жаңарту) мәселелерінің соңғы 2-3 ғасырда күн тәртібіне шығу себептері мен оны жүзеге асыруды ұсынған ғалымдардың көзқарас айырмашылығы талданады. VII ғасырда тарих сахнасына көтерілген Ислам өркениеті орта ғасырларда шарықтау шегіне жетіп, ғылым мен білімді, өнер мен мәдениетті мейлінше дамытқаны белгілі. Сол арқылы адамзаттың даму тарихында өзіндік орынға ие болды. Алайда XVIII ғасырдан бастап мұсылман әлемінде тоқырау белгілері байқалды. Ислам әлемі модерн дәуірде батыстың отарлау әрекетімен, әскери үстемдігімен бетпе-бет келіп, барлық салада кері кету процесі басталды. Модерн дәуірде Ислам әлеміндегі ғалымдар осы тоқыраудың себеп-салдарын саралап, діни-философиялық ізденістерге жол ашты. Діни бастауларға оралу қажет пе әлде дінді мейлінше заманға сай бейімдеп түсіндіру қажет пе деген сұрақ күн тәртібіне шықты. Мақалада Ислам танымын жаңа заманға сай қайта қалыптауды қолға алған қазіргі мұсылман ғалымдарының тәждид ұғымына қандай мағына жүктеп, қалай түсіндіргені және оны жүзеге асыру идеясындағы методологиялық айырмашылықтары жан-жақты талданады. Сонымен қатар, тәждид пен реформа арасындағы айырмашылық және реконструкция ұғымдарының мәні ашылып, тәждидтің теологиялық негіздемесі айқындалады.

Түйін сөздер: Ислам, тәждид, реконструкция, ыслах, қазіргі Ислам ойшылдары.

N. Seytakhmetova, N. Kaldybekov*

Institute of Philosophy, Political Science and Religious Studies of the CS MES RK, Kazakhstan, Almaty

*e-mail: nseylbek@gmail.com

Reconstruction (Tajdid) processes in Islam

The article analyzes the reasons for the actualization of the problems of islahat (improvement, correction), tajdid (updating) in Islam over the past 2-3 centuries and the differences in the views of scientists who propose its implementation. It is known that Islamic civilization, which appeared in the historical space in the 7th century, reached its peak in the Middle Ages and contributed to the development of science and education, art and culture. Thus, Islam has taken a special place in the history of human development. Since the 18th century, however, there have been signs of stagnation in the Muslim world. In the era of modernity, the Islamic world faced colonial actions and the military domination of the West, which caused a rollback in all areas. In this regard, scholars of the modern era in the Islamic world analyzed the causes of this stagnation and paved the way for religious and philosophical research. The question of whether it is necessary to return to religious origins or whether it is necessary to interpret religion in a more modern way has come up on the agenda. The methodological differences in the interpretation of the concept of tajdid and the idea of its implementation by modern Muslim scholars involved in the modernization of Islamic knowledge are analyzed in detail. In addition, the difference between tajdid and reform is considered, the essence of the concept of reconstruction is revealed and the theological justification of tajdid is determined.

Key words: Islam, Tajdid, reconstruction, islah, modern Islamic thinkers.

Н. Сейтахметова, Н. Калдыбеков*

Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, Казахстан, г. Алматы

*e-mail: nseylbek@gmail.com

Реконструктивные (таждид) процессы в исламе

В статье анализируются причины актуализации проблем ислахата (улучшение, исправление), таждида (обновление) в исламе за последние 2-3 века и различия во взглядах ученых, предлагающих его реализацию. Известно, что исламская цивилизация, появившаяся в историческом пространстве VII века, достигла своего расцвета в Средние века и способствовала развитию науки и образования, искусства и культуры. Тем самым ислам занял особое место в истории развития

человечества. Однако с XVIII века в мусульманском мире наблюдались признаки застоя. В эпоху модерна исламский мир столкнулся с колониальными действиями и военным господством Запада, что стало причиной отката во всех сферах. В этой связи ученые эпохи модерна в исламском мире занимались анализом причины этого застоя и предложили путь к религиозно-философским исследованиям. На повестку дня встал вопрос о том, нужно ли возвращаться к религиозным истокам или необходимо более современно интерпретировать религию. В статье подробно анализируются методологические различия в трактовке понятия тажид и представления о его реализации современными мусульманскими учеными, занимающимися модернизацией исламских знаний. Кроме того, рассматривается различие между тажидом и реформой, раскрывается сущность понятия реконструкции и определяется богословское обоснование тажида.

Ключевые слова: Ислам, тажид, реконструкция, ислах, современные исламские мыслители.

Кіріспе

Дін мәселесі қай заманда да адамзат үшін тартысты тақырып болып келген. Себебі дін болсын, жалпы сенім болсын адамның дүниетанымын айқындайтын басты параметр. Ислам мәдениетінің алтын ғасыры саналатын орта ғасырларда мұсылман өркениеті кең етек жайып, адамзат қоғамына айтарлықтай әсер етті. Кейін XVIII ғасырдың екінші жартысында құлдыраудың шегіне жетіп, саяси-экономикалық, ғылыми салаларда кері кету белгілері көрініс тапты. Ислам әлемі модерн кезеңде Батыстың технологиясымен, саяси отарлау әрекетімен бетпе-бет келді. Мұсылман ойшылдары Ислам әлеміндегі тоқыраудың себептерін анықтап, одан шығар жолды қарастырып, идеялық ізденістер жасады. Соның нәтижесінде қайта қалыптау, қайта тұжырымдау мағыналарын беретін тажид ұғымы күн тәртібіне шықты.

Тақырыпты таңдауды дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

XVII ғасырдан бастап Ислам әлемінде кері кету белгілері байқала бастады. Ал Европада Шіркеу билігінің әлсіреуі мен рационалды пайымның алға шығуы нәтижесінде даму қарқын алды. Осылайша Батыс әлемі материалдық, технологиялық үстемдікке қол жеткізді. Мұсылман ғалымдары осы үстемдік нәтижесінде мұсылман халықтарының тап болған қиындықтары мен артта қалу себептерін саралап, шешім табу үшін ұмтылыстар жасады. Соның негізінде тажид, ыслах ұғымдары күн тәртібіне шықты. Мақаланың мақсаты тажид, ыслах ұғымдарының мәнін ашу, ал міндеттері модерн дәуір ғалымдарының аталмыш ұғымға жасаған интерпретациясын талдау.

Ғылыми зерттеу әдіснамасы

Тақырыпты зерттеуде бірқатар ғылыми әдістер қолданылды. Атап айтсақ, «Тажид», «Ыслахат» ұғымдарын зерттеуде концептуалдық талдау, тарихи талдау, сонымен қатар салыстырмалы талдау әдістеріне жүгіндік.

Негізгі бөлім

О бастағы функциясы адамды ізгілікке бағыттап, оған бағыт-бағдар беру болып саналатын дін феномені үшін адамның әрдайым құбылып тұратын өзгермелі табиғаты айтарлықтай мәселе болып келген. Себебі, дінде өзгермейтін берік қағидалар бар. Ал адам өмірі уақыт пен мекенге қарай өзгеруге бейім. Кәләм ілімінде және Ислам ой-танымында тажид мәселесін қозғағанда біз мына сұрақтармен бетпе-бет келеміз: Уақыт пен мекен секілді шарттар өзгергенде діни танымды және діни танымға негіз болып тұрған діни қайнаркөздерді қайта қарастыру керек пе, әлде діннің негізгі қағидаларын басты назарға алып, уақыт пен мекен шарттарына бағынбай шешім табу қажет пе? Дінде және адамдар арасындағы қарым-қатынаста басты нәрсе діннің қағидалары ма әлде, уақыт пен мекеннің өзгермелі үрдісіндегі адам болмысы ма? Бұл сұрақтарды ортаға салсақ, оның артынан мына сұрақтар да туады: Дінде қоғамды, мәдениетті, ой-танымды өзгертетін, жаңалайтын, бағыт-бағдар беретін күші бар ма? Діннің адамға ықпалы қаншалықты? Діннің халықтың дүниетанымдық кеңістігіндегі кейбір қате түсініктерді өзгертіп, белгілі бір мәдениетті қалыптастыратын әсері бар ма? Бар болса, демек, жағдай-шарттар өзгерсе де, дін өзгермеуі керек емес пе? Заман өзгерді деп соған мейлінше бейімделіп кетсек, адам баласы өз құндылығынан ажырап қалмай ма?

Заманға қарай құбыла беретін, нақты мақсаты, бағыты жоқ бір адамда қадір бола ма? Демек, жаңа заманмен келген өзгерістерге белгілі бір қағидалар мен құндылықтарға сүйене отырып келуі керек.

Тарихтың ағысымен мың құбылған әлеуметтік-мәдени шарттарға, адамның күн сайын өзгерген әрі дами түскен таным-түсінігіне дін қалай қарайды деген мәселеге монотеистік діндерден бастап, политеистік діндерде, Ислам, Христиндық және Яһудиліктен шығыс діндеріне дейінгі барлық сенім жүйелерінде күн тәртібінен түспейтін мәселе болған. Заман ағысымен қатар өзгерген шарт-жағдайлар нәтижесінде пайда болған жаңа теологиялық пікірталастарға, адамның өмір сүру салтындағы бұрын болмаған жаңа үрдістерге діни жүйе қалай қарайды деген сұраққа дін ғалымдары көп ойланған. Жаңадан пайда болған проблемаларды шешіп, сұрақтарға жауап беру барысында дін ғалымдары нені басты өлшем етіп аламыз деген мәселені де ортаға қойды. Әрқандай заманауи өзгерістерге тап болғанда дін негіздерін басты өлшем етеміз бе, әлде уақыт пен мекенге тиесілі өзгерістерді негізге аламыз ба деген мәселе діни дәстүрлерді түсінуде тәждид, реформа, қайта тұжырымдау секілді талпыныстарды тудырды. Бұл талпыныста екі түрлі тәсіл негізге алынды. Біріншісі – діни танымды қайта тұжырымдау үшін бастапқы негізге оралу керек десе, екіншісі – діни негіздерді заман шарттарына сай қайта тұжырымдау (реконструкция) қажет деді.

Христиан дәстүріндегі фундаменталистік шіркеу құбылысы мен Исламдағы сәләфилік қозғалысты біріншісіне мысал ретінде беруге болады. Ал екіншісіне Ислам, Христиандық және Яһудиліктегі модернистік діни таным, тарихилық интерпретация (историцизм) және ұлттық діни танымды жатқызуға болады.

Негізінде дін мен діннің түсіндірмесі (интерпретация) екеуі екі бөлек дүние. Діннің өзі – уахи, яғни иләһи қайнарға негізделеді. Ал интерпретация адамға тән нәрсе. Сондықтан діни дәстүр дін емес, бірақ дінді түсінуде басты көмекші құралдардың бірі. Ал дінді жаңа заман шарттарына сай қайта жорамалдау, оны түсінуде діни танымды реконструкциялау аса қажет нәрсе. Жалпы Ислам ой-танымы уахиға, яғни Құранға және ертекезеңдердегі Құранның жорамалдарына (тәпсірлер) негізделеді. Басқаша айтқанда Құранды түсінудегі мұсылман ойшылдарының интерпретациясы. Біз интеллектуалдық еңбек деп атап отырған діннің жорамалы мен Исламды

бөліп қарау керек. Себебі, Ислам өзгермейтін уахиға негізделеді. Ал Ислам ой-танымы ойшылдардың интеллектуалдық деңгейіне, олардың интерпретация жасаудағы сүйенген өлшемдеріне қарай әркелкі болып келеді. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейінгі кезеңдегі мұсылмандар арасында орын алған оқиғалар, әсіресе әртүрлі ағымдар арасындағы кикілжің бәрі де пікір қайшылығынан туды.

Діни танымды жаңарту (тәждид) мәселесі тек модерн кезеңге ғана тән нәрсе емес. Ислам ой-танымының бастапқы кезеңі мен қалыптасу кезеңінің, шарықтап дамуы мен құлдырау кезеңі аралығындағы әртүрлі ізденістердің нәтижесінде қолданылып келген механизм. Діни ілімдердің жаңарып, қайта қалыпталуы, жаңа өлшемдер табу секілді ұғымдар көбіне ой-таным тоқырауға ұшыраған кезеңдерде қолданылады. Интеллектуалдық тоқырау деп отырғанымыз қоғамдағы ақыл-ой мен іс-әрекет тепе-теңдігінің бұзылып, таным процесінің қате шешім шығара бастауы, яғни құндылықтардың өзгеруі.

Бұл ұғым Рашид Ризада «тәждид», Фазлур Рахманда «модернизм», Хасан Ханафида «Ислам солшылдығы», Жабириде «Араб ақылы», Хасан әл-Бәнна, Саид Кутуб, Мәудиди, Мұхаммед Кутуб және Али Шариати секілді ойшылдарда «шынайы Ислам, түп негізге оралу, таухидтік ой-таным, Ислам танымы» деген ұғымдармен көрініс тапты (Атеş, 2011: 288). Исламның орта ғасырдағыдай өмірдің барлық қырында үстемдік етуін аңсаған тәждид әрекеттерімен қоса, діннің негіздерін өзгертіп, фальсификация жасағандар да тарихта болды. Ислам әлеміндегі мұндай әрекеттерге «реформа» деп баға беретіндер көбінде шығыстанушылар болатын. Ал мұсылман ойшылдары бұл атауды құп көрмейді. Оның себебі «реформа», «реформист» терминдерін көбіне христиан дәстүріне тән ұғым ретінде қарастырылады. Ислам дінінде христиандықтағы секілді реформаға қажеттілік жоқ деп есептейді.

Исламда діни танымды қайта тұжырымдап, діни практиканы реформалау идеясын философиялық әрі теологиялық зерттеу объектісі ретінде ең алғаш көтерген пәкістандық философ Мұхаммед Иқбал болды.

Оның қайта құру мәселесін көтерген еңбегінің атауының өзі бір идеялық төңкеріс жасады деуге болады. Reconstruction of Religious Thought in Islam. Яғни, Исламдағы діни ой-танымды қайта құру. Иқбалдың «реформа» емес, «реконструкция» деген сөзді қолдануының өзі

оның батыстағы реформалық қозғалыстарды қайталау емес, Мұхаммед пайғамбардың мұсылман ғалымдарына жүктеген «тәждид» міндетін меңзегенін аңғаруға болады. Осы тұста жиырмасыншы ғасырдағы мұсылман ғалымдарының бірі Мұса Жаруллаһты да атап өту керек. Ол да мұсылман әлемінде реформаға емес, тәждидке қажеттілік мол екендігін айтқан.

Тәждид қандайда бір нәрсені жаңалау, тазалау деген мағыналарды береді (el-Cevherî, 1956: 94). Исламда дәретте күмән болғанда оны жаңалау (тәждид әл-Уду), некені жаңарту мәселесінде (тәждид ән-никах) және ақида мәселесінде (тәждид әл-иман) қолданылып келген. Бірақ діни танымды тұтастай қайта тұжырымдап, жаңарту деп қолдану соңғы екі ғасырда пайда болған құбылыс. Мұны дінді түбірімен өзгертіп, оның негіздерін ауыстыру деп емес, дін ұсынған құндылықтарды айқындап тұратын басты ұғымдар мен түсініктердің әлсіреп, бұлдыр тарта бастаған шағында, адамның дінмен байланысын қайта жаңалап, күшейту деп түсінген жөн (Араудіп, 2011: 234-239). Осы анықтамаға сай тәждидтің яғни, жаңарудың дінге емес, адамға көбірек қатысы бар екенін аңғаруға болады.

Жалпы тәждид деген ұғымды қалай түсіну керек деген сұрақтың төңірегінде әртүрлі көзқарас айтылып, сантүрлі қозғалыстар шыққан. Маудуди «Исламды надандықтың кірінен тазарту» деп түйіндеген (el-Mevdûdî, 2016, 41). Жамалуддин Ауғанидің «ыслахат» бағдарламасында «Ислам бірлігі» деп, тәждидтің мұсылмандардың саяси бірлігі арқылы жасалатынын алға тартса (Karaman, 1994: 457), оның шәкірті Мұхаммед Абдуһ діни танымды бастан-аяқ қайта қалыптау керектігін айтқан (Özervarlı, 2005: 483). Хасан әл-Бәннаның тәждидті қалай түйіндегенін оның мына сөзінен түсінуге болады: «Исламның түп негізі Құран мен сүннетке байланып тұрғанын, сонымен қатар тарихта Исламға телінген қате пайымдар, бидғат пен аңыз-әпсаналардың болғанын мұсылмандарға жеткізу» (Karaman, 1994: 457).

Соңғы екі жүз жылда мұсылман халықтары империализм мен отаршылдықтың себебінен өз діндерінің рухани құндылықтарын танудан алыс қалды. Надандық пен кері кету белең алды. Олардың бар күш-жігері өмірі мен ар-намысын, отаны мен тәуелсіздігін сақтап қалуға жұмсалды. Ес жиып мәселенің мәніне үңілгенде олар рухани-әлеуметтік һәм экономикалық тоқырауға түсіп кеткендерін аңғарды. Отаршылдықпен қоса Батыста XIX ғасырда индустриалдық револю-

ция жүзеге асып, телефон, телеграф шықты, автомобиль, микробиология, заманауи медицина секілді салалардағы даму қарқын алды. Шіркеу билігінің әлсіреп, ғылыми рационалық танымның күшеюі үрдісінің басында АҚШ-тың тәуелсіздік алуы, француз революциясы секілді себептер тұрды. Соның нәтижесінде адам құқықтары, ұлтшылдық пен либерализм сынды түсініктер пайда болды (Kolbaşı, 2009: 60). Артынша позитивизм, атеизм секілді бағыттар кең тарай бастады. Мұсылман халықтарының өзара бөлініп, тарихи бағытын Европа айқындайтын дәуір осылайша басталды (Таşpınar, 2003: 261-289). Мұнымен бірге Зигмунд Фрейдтің (1856-1939) психоанализі шығып адамның рухани болмысын есепке алмайтын, діни және моральдық құндылық атаулыны тұлғалық меннің сыртқы әлемді қабылдаудағы реакциясы, сублимациясы ретінде көретін, адамды сексуалды импульстардан тұратын болмыс етіп түсіндіретін ілімді жетілдірді. Осылайша Батыстағы интеллектуалдық ортада материалистік/позитивистік философияның әсерімен секуляр түсінік пен атеистік, деистік дүниетаным дами берді. Мұның барлығы модерн кезеңдегі Батыс өркениетінің танымында үнемі ілгері жүретін, сызықтық дамудың ең басында тұратын Еуропа бейнесін қалыптастырды. Ал Шығыс артта қалған, тек Батыс құрған дайын модельді тұтынушы қоғам ретінде айқындалды. Бір қызығы әуелгі кезеңде өз ішіндегі артта қалу проблемаларын дамытуға бағытталған Батыс философиясы мен ғылымы, империализм, колониализм, капитализм арқылы Шығысқа өз пайымындағы Шығыс түсінігін жапсырып, оларды кері қалған қоғам ретінде ұқты (Тасболат, 2020: 93). Міне, осындай келеңсіз жағдайларда бірқатар мұсылман ойшылдары Ислам әлемін тығырықтан шығарудың жолын іздей бастады. Қажет кезінде жасалынуы керек «тәждидті» мұсылмандар дер кезден жасай алмады. Мұны қайта ояну, ренессанс, жаңару немесе түпнегізге, яғни Құранға қайту деп атауға болады. Батыста бұл үрдісті бір сөзбен реформа деп атайды. Бірақ біздіңше «реформа» сөзі тәждидтің баламасы бола алмайды. «Тәждид» ұғымының баламасы «Reconstruction». Яшар Нури Өзтүріктің айтуынша реформа сөзіне Исламда болымды мағына бермейді. Реформа деформацияға ұшыраған құрылым мен ұғымдарға жасалады. Исламның талқыға салынбайтын басты қайнаркөзі саналатын Құранда деформация болатындай ешнәрсе жоқ. Құранда артық нәрсе

де, кем нәрсе де жоқ. Ислам әлемінің проблемасы Құранды оқымауы немесе қате түсініп оқуы. Исламды қате түсініктерден тазалау реформа емес, оны түсіну тәсілін өзгерту, яғни, тәждид жасау. Атауы қандай болса да, бұл үрдістің өзегінде исламның таза бастауларына, яғни Құранға қайту мәселесі жатыр. Ал Құран мұсылмандарды бірқатар адреске нұсқайды. Оның басында ақыл тұрады. Сонда Құранға қайту деген ақылды мейлінше белсенді қолдану дегенге саяды.

Түрік ғалымы Яшар Нури Өзтүрік «тәждид» ұғымының теологиялық негіздемесін былай деп түсіндіреді: «Қайта тұжырымдау (тәждид) атауы айтып тұрғандай Исламның негізгі қайнаркөзі Құранды негізгі өлшем, соңғы тұрақтайтын негіз етіп алумен жүзеге асады. Барлық адам мен қоғамдық институттар және ұғымдар Құранға негізделіп, Құранға жүгінеді. Иман негіздері болсын, дінге қатысты құндылықтар мен терминдердің бәрі Құранды негіз ете отырып, қайта қаралады. Құранның призмасына салмайынша ешқандай дәстүр ақиқатқа негіз бола алмайды. Тәждид басқаша айтқанда уахидың өмірге жаңадан қайта араласуына, бағыт-бағдар беруіне мүмкіндік жасау» (Öztürk, 2018: 61).

Мұхаммед пайғамбар бұл үмбеттің ішінен белгілі бір уақыттарда дінге «тәждид» жасайтын ғалымдар шығатынын айтқан: «Алла тағала әр жүз жыл сайын бұл үмбетке дінді тәждид жасайтын біреуді жібереді» (Әбу Дәуіт, 2001: Мәләһим, 1). Исламдағы тәждид, ыслах әрекеттері осы хадиске негізделеді. Тәждид жасаған адамға реформист немесе реформатор емес, мужәддид делінеді. Мұны батыстың тілімен айтсақ реформа емес, реконструкция болады.

Жалпы Ислам әлеміндегі тоқыраудың тағы бір себебі, мұсылмандар ижтиһадтың жолын жауып қойды. Мұсылмандар аят, хадистерді алғашқы ғасырдағы ғалымдардың түсіндірмелері аясында ғана түсінуге тырысады. Ол шеңберден шығудан тартынады. ал ирандық ғалым, философ Мұхаммед Мужтаһид Шабестари өзінің «Герменевтика, кітап пен дәстүр» атты еңбегінде осы шеңберден шығуға шақырады: «Бұл мәселені аналитикалық тұрғыдан қарастырып, біз мынадай тұжырымды алға тартамыз: Ислам ғалымдарының интерпретациясы мен ижтиһады герменевтиканың жалпы қағидасына бағынады, дәлірек айтсақ мәтінді бұған дейінгі интерпретаторлардың қойған өлшемдеріне негіздеп түсіну. Яғни, интерпретатордың қызығушылығы мен болжамына негіздеу. Мұнда бұрынғы түсіндір-

меден бөлек, айрықша көзқарас болмайды көп жағдайда. Біз зерттеушілердің назарын мына бір аса маңызды нәрсеге бұрғымыз келеді. Қандайда бір дұрыс түсіндірме мен пәтуаға қол жеткізудің фундаменталды шарты қайсыбір діни мәтін түсіндірушінің бұрынғы түсіндірмелердегі нұсқаулық, қызығушылық және болжамдарын түгел қайта қарау. Тіпті ол ғалым қай ғасырдың өкілі болса да. Себебі, діни білімнің эволюциясы осылай қайта қараусыз мүмкін емес. Ислам әлемі жаңа заман тудырған теориялық және практикалық проблемалардан басқаша арыла алмайды», – дейді (Гибадуллина, 2017: 261).

Ижтиһад және тақлид арасындағы тартыс қазіргі таңда өте өзекті мәселесің бірі болып отыр. Тәждид қажет деп есептейтін ғалымдар діни қайнаркөздерді мәзһаб имамдарының кең тарап кеткен көзқарастарынан тәуелсіз түрде талдауға, жорамал жасауға құқылы екендігін алға тартады. Бұған әрине мәзһаб ұстанушылар үзілді-кесілді қарсы. Мұндай пікір қайшылығы бүгін пайда болмағаны белгілі. Тарих бойы тақлид жасау табиғи қажеттілік деген кең тарап кеткен көзқараспен келіспеген, қарсы шыққан жекелеген ғалымдар болған. Консервативтік танымдағылар үшін ижтиһад деген Алланың бұйрықтарын пайғамбарына уахи етілгендей қалпында тура түсіну. Қандайда бір мәзһабтың көзқарасына көзсіз байлану белгілі дәрежеде субъективті үкімді негіз деп қабылдау деген сөз. Бұл жағдай ақиқатқа қол жеткізгісі келетін адамның ақиқатты тура табуына кедергі болады. Мұхаммед Икбалдың *The Reconstruction of Religious Thought in Islam* атты еңбегінің алтыншы бөлімінде ижтиһад пен тақлид ұғымдарына берген анықтамасы айрықша назар аудартады. Мұнда басты көзқарас мынау: «Ижтиһад динамизмнің, ал тақлид механизмнің қозғаушы күші».

Ислам әлемінде мүжтәһид ғалымдардан кейінгі замандарда тақлид басым тартып, мұсылман әлемі интеллектуалдық тоқырауға ұшырай бастады. Жаңа еңбектер жазудың орнына мұсылман ғалымдар бұрын, ортағасырларда жазылған кітаптарға түсініктеме (шарх) жазумен ғана айналысып кетті. Ниеті дұрыс емес адамдар дін негіздерін бұрмалап жіберуі мүмкін деген қауіпті алға тартып, ижтиһадтың есігі жабылды деген пікірге көп басымдық беріле бастады. Мұсылман оқымыстылары сәт сайын құбылып, үздіксіз өзгеріп отыратын өмір сүру шарттарына сай, Құран мен сүннеттен шешімдер тауып бере алмады. Соның нәтижесінде Батыс әлемінде

«Ислам модерн дәуір талаптарына жауап бере алмайтын, құндылық ұсынуға қауқарсыз дін» деген қоғамдық пікір қалыптасты. Міне, осы кезде (XIX ғ.) Мұхаммед Абдуһ және сол секілді тәждитші ғалымдар Ислам діні заманауи шарттарға жауап бере алатынын, мұсылмандардың артта қалу себебінің ижтиһадтың есігін жауып тастауында екенін айта бастады (Hizmetli, 1986: 50).

Ислам әлемінде ижтиһад тәждитке қарағанда жиі қолданыс тапқан әрекет. Тәждид негізгі координаттарға қатысты ұғым болғанына қарамастан, ижтиһад күнделікті өмірдегі үлкенді-кішілі барлық мәселелерге байланысты «жаңару», «шешім табу» әрекеттері. Бағыт-бағдарды тәждид белгілейді, ал ижтиһад болса осы белгіленген жолдағы қадамдардың бәрін айқындайды.

Ижтиһад әрқандай дәрежедегі ғалымдардың ғылыми ізденісі болса, ал тәждид көрнекті ойшылдар мен өз жанынан жаңа ой тудыратын шығармашыл, жасампаз ғалымдардың ісі. Бір дәуірде он, жиырма немесе жүздеген мүжтаһидтер кездесуі бек ықтимал, бірақ бір мүжәддид табудың өзі қиын іс болуы мүмкін. Өртүрлі дәрежедегі мүжтәһидтер арты-артынан келе береді, бірақ кейде мүжәддидті адамзат онжылдап, жүз жылдап күтеді.

Тәждидтің теологиялық негіздемесі

Ислам әлеміндегі қайта тұжырымдаудың яғни, тәждидтің басты ерекшелігі қандай?

Тәждид мәселесін қозғаған ғұламалардың басым бөлігі тәждидтің ең басты ерекшелігі ретінде мынаны айтады: жол басшы ретінде, өлшемді белгілеуші ретінде және әрқандай мәселеде соңғы нүктені қоюшы ретінде Құранды басшылыққа алу тәждидтің ең басты ерекшелігі дейді. Дүниетаным да, қоғамдық құрылымдар да Құран ұсынған өлшемге сай болуы ләзім дейді. Сонымен қатар иттиһад әл-Ислам (Ислам бірлігі), батыс отаршылығынан құтылу, батыстың ғылымын игеру, білім саласына реформа жасау, алға жылжу үшін ижтиһадқа жол ашу, Исламды барлық салада басшылыққа алу. Кәләм ғалымдары болсын, жаңа замандағы кәләмшылар болсын тәждид ұғымын жалпылай алғанда екі мағынада қолданғанын аңғаруға болады:

а) Дінді тарих бойы араласып кеткен негізі жоқ аңыз-әпсаналардан, жалған бидғаттардан тазалап, бастапқы қалпына келтіру;

ә) Дін негіздеріне нұқсан келтірместен жаңа заман алып келген жаңалықтарға ашық болу.

Хусейн Атай дінді қайта тұжырымдауға кедергі болатын үш түрлі факторды айтады:

1. Жалған және әлсіз хадистер. Себебі, хадис Құранмен бір деңгейде уахи деп бағаланады.

2. Тасаууф пен тариқат дәстүрі. Себебі, олар Құдайдың атынан сөйлейді. Кейде өз сөздерін Құдайдың сөзінен жоғары қоятын тұстары болады. Мұны олар екі жолмен жасайды: бірі діни мәтіндерге тәуил (жорамал) жасау арқылы, екіншісі Құранды біз ғана дұрыс түсінеміз деп, ақиқатқа монополия жасайды. Осылайша адамдардың ойлануына, ақылына шектеу қояды.

3. Фикһ тақлидшылары. Бұлар фикһ ілімін тұтас шарифат деп санайды. Яғни, Құран секілді өзгермейтін, қателіксіз қайнаркөз деп есептейді. Фикһ бойынша айтылған тосын көзқарасты адамды діннен шығарып жіберетіндей әрекетке балайды. Бұл үш кедергіні жою үшін мұсылмандарға мына үш ілім қажет. Онсыз тоқыраудан құтылмайды: 1) Пәлсапа; 2) Кәләм; 3) Мантиқ. Пәлсапа жаңа ой, жаңа ашылуларға бастайды, әртүрлі пікірді тудырады. Ал Кәләм ілімі пәлсападан туған ойларды пайдаланады. Мантиқ болса, ой-пікірлердің қисынын, себеп пен нәтиженің байланысын зерттеп, соған қарай қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Міне, осы үш ілімді қолдана отырып, Құранды түсінуге талпынса, мұсылмандар тығырықтан шығады. Ыслахақ ісі осылай жүзеге асып, жаңа Ислам мәдениеті бой көтереді (Атай, 2002: 26).

Жалпы діннің қайнары уахи болғанымен, оның өзегінде адам тұрады. Дін адам үшін. Ал әлеуметтік болмыс ретінде адам мен адамзат қоғамы әрдайым өзгеріп отырады. Заман сайын өзгеріп отыратын шарт-жағдайларда өзгермейтін принциптерге сүйеніп шешім шығару Исламның тәждид механизмі арқылы жүзеге асады. Мұхаммед пайғамбар дүниеден өткеннен кейінгі кезеңдерде-ақ мұсылман үмбетінде екі түрлі таным пайда болды. Мұны әһлі хадис және әһлі рай деп атайды. Әһлі хадис хадисшілер деген мағынаны берсе, әһлі рай ой-пікір иелері, ақыл-ойға айтарлықтай орын бере отырып үкім шығаратын ғалымдар деген сөз. Хадисшілер әдетте барлық сұрақтың жауабын діни мәтіннен, әсіресе хадистерден іздейді. Қандайда бір жаңа пайда болған мәселеге қатысты хадис табылмаса, ол нәрсені жасауды бидғат категориясына жатқызады. Ал имам Ағзам Әбу Ханифа негізін қалап кеткен әһлі рай мектебінің өкілдері діни мәтін бізге жалпы бағдарды береді, ал мәселенің ұңғыл-шұңғылын, яғни детальдарын интеллекттің күшімен шешеміз деп есептеді. Хадисшілік таным көп жағдайда тәждид мәселесіне жабық болып келеді. Мәселен, пайғамбардың «Адам

баласы дүниеден өткенде оның амалы тоқтайды. Тек үш амалы ғана жалғасады. Олар: жария садақа, елге үйреткен білімі, өзіне дұға ететін салиқалы ұрпағы» (әл-Қушайри, 1992: 3084) деген хадисінде келетін садақа жария мәселесін жүзеге асыру барысында көп мұсылмандар мешіт, медресе салады. Белгілі дінтанушы Асқар Сабдин осы мәселеге қатысты мынадай пікір айтады: «Тұтас мұсылман әлеміндегі соның ішінде қазіргі қазақстандық мұсылман үмбетіндегі басты трендтердің бірі – діни ұрандармен түрлі ғимараттар мен құрылыстарды салуға деген айрықша құштарлық. Әрине, мұның өзіндік орны бар, сауапты амал екендігіне діни кітаптарда дәлелдер жетерлік. Алайда дәл бұлай құрылыспен немесе діни ғимараттарды жөндеу жұмыстарымен шұғылдану Құрандағы басты құндылық – адам мен оның дамуының есебінен жасалып жатыр. Құран бойынша Адам Құдай жаратқан жаратылыстың төресі емес пе? (Анарбаев, 2019: 288), Адам Алланың жердегі халифасы (Анарбаев, 2019: 5), адамға барлық періштелер сәжде етті (Анарбаев, 2019: 5), жер мен көктегі барлық нәрсе адамның игілігі үшін жаратылған (Анарбаев 2019: 498). Дінге сенушілерден құралған жекелеген ұйымдар өздерінің діни құрылыстарын «жиһад» деп, «Алланың сөзі ұлық болуы үшін» жасалып жатқан әрекет деп бағалауда. Ал адам капиталының сапасымен айналысуды олар шетке ысырды. Тек қатарын көбейтуді ғана ойлады» (Сабдин, 2018). Міне, осы үрдістен біз әһлі хадистік танымның мәтінге көзсіз байлануға итермелейтін ерекшелігі бар екенін аңғарамыз. Хадистегі «жария садақа» мәселесі тек діни ғимарат немесе құлшылық орнын салу дегенді меңземейтіні белгілі. Ол жерде жалпы қоғамның игілігі үшін жасалған кез келген әлеуметтік жоба мақсат етіліп тұр. Мұны мектеп салу, бала оқыту, студенттерге шәкірт-ақы беру т.б. деп кең қарастыруға болады.

Діни ұғымдар мен олардың тарихта алған орны мен мән-мағынасын қайта қарап, тәждид жасауды құп көретін кәләмшылардың діни нормаларды интерпретациялау мәселесіндегі көзқарастары, сүйенген дәлелдері, алға тартқан тосын пікірлері бидғатқа яғни, дінге енгізілген жаңалыққа жатқызатындарға Әбул-Хасан әл-Әшғаридің айтқан жауабы назар аударарлық. Кәләмшылардың жорамалдарын бидғатқа жатқызатындарды әл-Әшғари былай деп сынайды: кей адамдар өздерінің білімсіздігін өздерін қорғайтын аргумент ретінде қолдануда. Діни мәселеде пікір өрбіту, зерттеу оларға ауыр келді.

Сол үшін де олар тақлидке (анық-қанығын тексермей көзсіз еру) бет бұрды. Діннің басты негіздерін зерттегендерді айыптап, оларға адасқан деп айдар тақты. Олар арад, жисм, жуз, сыфат әл-бәри сынды кәләм ілімі саласындағы ұғымдарды талдап түсіндіруді бидғат санады (Еш'ари, 1994: 111). Олар қандай өлшемге сүйеніп аталмыш нәрсені бидғатқа жатқызып отыр? Мұндай әрекеттің артында қандай таным жатыр? Бұл әһлі хадистік таным. Әһлі хадис ұғымы хадисшілер деген мағынаны береді. Бұл танымдағы діндарлар өмірдегі әрбір жағдайға хадис келуі керек деп есептейді. Хадис келмесе ол әрекет бірден бидғат категориясына жатады. Біз діни мәтіндерде кездескен дүниені ғана жасауға құқылымыз, одан өзге дүниені жасау дінді бұрмалау, діннің негізін өзгерту деп есептеді. Олар осы көзқарастарына мынадай аргумент келтіреді: «Егер де кәләмшылар талқылап жүрген тақырып өзекті әрі маңызды болса, мұны Пайғамбарымыз өзінің сахабаларымен сөзсіз талқылар еді. Олардың бұл жайлы жақ ашпауының екі ықтимал себебі ғана бар: бұл мәселені олар жақсы білген, біле тұра үндемеген немесе ол туралы мүлде білмеген. Егер біле тұра бұл тақырыпты талқыламаған болса, біз де талқыламауымыз керек. Ал егер кәләм тақырыптарының дінмен қатысы болса, олар міндетті түрде бұл туралы айтар еді. Сондықтан олар бұл тақырыпта білімсіз болған болса, біз де білімсіз күйде қалуымыз керек. Себебі кәләм ілімінің дінмен қатысы болғанда олар міндетті түрде білуі тиіс еді. Сол себепті екі жағдайда да иманға қатысты тақырыптарды талқылау адасуға бастайды» (Еш'ари, 1994: 112).

Нәтижелері мен талқылама

Тақырыпты талдау келе мынадай нәтижелерді анықтауға болады: а) дін динамикалық түрде дамып, өміршең болуы үшін тәждид сөзсіз қажет. Себебі, уақыт пен мекен шарттарына жауап бере алмаған кез келген дүниетанымның өмірі қысқа болады. Дінде өзгермейтін берік қағидалардың, негіздердің бар екені белгілі. Мұны академиялық тілде «усул» дейміз. Ал сол қағидаларды практикада жүзеге асыру тәсілі сан түрлі. Мұны «услуг» дейді. Біз тәждид қажет дегенімізде негіздерді (усул) емес, тәсілдерді (услуг) жаңарту қажет екендігін меңзеп отырмыз; ә) Тәждид, ыслах мәселелерін көтерген ғалымдардың бәрі ортақ бір нүктеде пікірлері түйіседі. Бұл – Құранға қайту. Мұсылман жұрты өз мәдениетінің өзегі саналатын қайнаркөз

– Құранды түсінбей қалды. Олардағы тоқыраудың басты себебі осы болса керек. Ислам мәдениетіндегі басты концепциялар мен ұғымдар осы Құранға негізделіп жасалған. Тек жаттауға маңыз беріп, Құранның мағынасынан алшақтаған сайын діндегі құндылықтар мен ұғымдардың мәні аласарып, мағынасы ауысып кететін жағдайлар жиі кездеседі. Тәжид жасауда діндегі көптеген ұғымдарды қайта қарау, қайта қалыптау деген де көзқарас айтылады.

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Ислам әлеміндегі соңғы екі, үш ғасырдағы тоқырау кезеңі тәжид, ыслах мәселесінің өзектілігін байқатты. Діни танымды реконструкциялап, тәжид жасауды ұсынған модернист мұсылман ғалымдарының ұсыныстары әзірге діни авторитеттер тарапынан ескеріліп жатпағанымен, уақыт өткен сайын заман талабы тәжид мәселесін күн тәртібіне қайта шығаруда. Тәжидтің жүзеге асу формасы өз алдына үлкен зерттеуді, ізденісті талап ететін дүние. Бірақ бір нәрсе анық. Ислам ой-танымы

тәжидке зәру. Терроризм, экстремизм секілді әсіре діншіл әрекеттер де белгілі бір танымға негізделіп отыр. Мұндай танымның қалыптасу себебін кей зерттеушілер дер кезінде тәжид жасалмауымен түсіндіреді. Әрдайым ойлануға, пікір өрбітуге шақырып, ақыл мен санаға ерекше маңыз беретін Ислам діні үшін тәжид маңызды.

Уақыт пен мекеннің өзгермелі шарттарына Құранның өзгермейтін шарттарының негізінде шешім табу Исламдағы тәжид тәсілі арқылы жүзеге асады. Тәжид реформа емес, реконструкция. Себебі, реформа деформацияланған дүниеге жасалады. Ал тәжид негізі бұзылмаған нәрсеге реконструкция жасауды білдіреді. Яғни, негізгі ұғымдар мен қағидаларды Исламның таза бастауларына негіздей отырып, қайта електен өткізу, қайта тұжырымдау. Орта ғасырларда жазылған көптеген іргелі еңбектердің қазіргі ғасырдың сұраныстарына ұтымды жауап бере алмай жатуы тәжидтің қажеттілігін нақтылай түседі.

Мақала AP08855962 «Қазіргі Ислам философиясы жаңа гуманитарлық білім ретінде: дискурс және праксис» мемлекеттік грант жобасы аясында жазылды.

Әдебиеттер

- Apaydın H. Yunus. (2011) Tecdit. Cilt XXI. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Atay Hüseyin (2002) Dinde Reform. – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLIII, sayı: 1. – 1-26.
- Ateş Süleyman (2011) İslâm Düşüncesinde Islah (Kur'an'da Allah-İnsan İçinde). – İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, tsz. – 467.
- el-Cevherî (1956) İsmâil b. Hammad. es-Sihâh-Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye. – Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn. – 2801.
- el-Mevdudî, Ebul Ala (2017) İslam'da İhya Hareketleri. Çeviren Ali Genç. – İstanbul: Pınar Yayınları. – 96.
- Eş'ari (1994) Risaletün fi İstihsani'l-Havdi fi İlmî Kelam, Çev. N. Macit, (Kelam İline Yönelmenin Güzelliği), III, Yüzüncü Yıl. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. Sayı: 1, Van. – 91-125.
- Hizmetli Sabri (1986) Muhammed Abduh'un Düşünce Yapısı. – Ankara: Fecr yay. – 196.
- Karaman, Hayreddin (1994) Cemaleddin Afgani. Cilt X. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Kolbaşı, Ahmet. 19 (2009) Yüzyıl'da Osmanlı Sosyal ve Siyasi, Değişim Süreci ve Islahatlar. – İstanbul: Nobel Yayınları. – 395.
- Özervarlı, M. Sait (2005) Muhammed Abduh. Cilt XXX. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846.
- Öztürk, Yaşar Nuri (2018) İslam'da Tecdit (Peygamber'in Yükleliği Görevi). – İstanbul: Yeni Boyut yayıncısı. – 462.
- Taşpınar, Halil. (2003) Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme. – Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi VII, 2 sayı – 261-289.
- Анарбаев Н., Әкімханов А. (2015) Құран Кәрім (қазақша түсіндірмелі аударма). – Алматы: Нұр-Мұбарак баспасы. – 624.
- Әбу Дәуіт Сүлеймен ибн әл-Әшғас әс-Сижистани (2001) Әс-Сүнән. – Каир: Дәру әл-Хадис, 4 том. – 4688.
- әл-Кушайри, Әбу әл-Хусейн Муслим ибн әл-Хажжаж (1992) Сахих Муслим, 5 том. – Бейрут: Дәру әл-кутуби әл-илмия. – 1496.
- Гибадуллина И.Р. (2017) Ислам и модерн: сб. Статей / пер. с перс.; науч. ред. Е.А. Фролова. – М.: ООО «Садра». – 280.
- Сабдин Асқар (2018) Развитие человека или строительство зданий. <http://carmo-pvl.kz/ru/article/razvitie-cheloveka-i-li-stroitelstvo-zdaniy>
- Тасболат Асылтай (2020) Қазіргі ислам ақыл-ойы: тарихы мен басты парадигмалары. // Адам әлемі. – № 3 (85). – С. 90-97.

References

- Abu Daut Sulaiman ibn al-Ashgas as-Sizhistani (2001) as-Sunan. [as-Sunan] – Cairo: Daru al-Hadis, 4 v. – 4688. (in Arabic)
- al-Kushairi, Abu al-Huseyn Muslim ibn al-Hajjaj (1992) Sahih al-Muslim [Sahih al-Muslim] – Beyrut: Daru al-Kurtubi al-Il-mia. – 5 v. – 1496. (in Arabic)

- Anarbayev N., Akimkhanov A. (2015) Quran Karim [Kazakh explanatory translation]. – Almaty: Nur-Mubarak baspasy. – 624. (in Kazakh)
- Apaydın H. Yunus. (2011) Tecdit. [Reform] Cilt XXI. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Atay Hüseyin. (2002) Dinde Reform, – Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt: XLIII, sayı: 1. – 1-26. (in Turkish)
- Ateş Süleyman (2011) İslâm Düşüncesinde Islah (Kur'an'da Allah-İnsan İçinde) [Reform in Islamic Thought. God-In Man in the Qur'an]. – İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, tsz. – 467. (in Turkish)
- el-Cevherî (1956) İsmâil b. Hammad. es-Sihâh-Tâcu'l-Luğa ve Sihâhu'l-Arabiyye [The crown of the language was crushed]. – Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin. – 2801. (in Arabic)
- el-Mevdudi, Ebul Ala (2017) İslam'da İhya Hareketleri. Çeviren Ali Genç. [Revival Movements in Islam] – İstanbul: Pınar Yayınları. – 96. (in Turkish)
- Eş'ari (1994) Risaletün fi İstihsani'l-Havdi fi İlmi Kelam, Çev. N. Macit, (Kelam İlmine Yönelmenin Güzelliği) [The Beauty of Turning to the Province of Kalam] III, Yüzüncü Yıl. Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi. Sayı: 1, Van.: – 91-125. (in Turkish)
- Gibadullina I.R. (2017) İslam i modern: sbornik statiei / perezod s pers.; Nauchni redaktor. E.A. Frolova. [Islam and modernity: collection of articles / translation from Persian; scientific Ed.] – Moscow: OOO «Sadra». – 280. (in Russian)
- Hizmetli Sabri (1986) Muhammed Abduh'un Düşünce Yapısı [The Thought of Muhammad Abduh]. – Ankara: Fecr yay. – 196. (in Turkish)
- Karaman, Hayreddin (1994) Cemaleddin Afgani. Cilt X. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Kolbaşı, Ahmet. 19. (2009) Yüzyıl'da Osmanlı Sosyal ve Siyasi, Değişim Süreci ve Islahatlar. [Ottoman Social and Political, Change Process and Reforms in the 19th Century] – İstanbul: Nobel Yayınları. 395. (in Turkish)
- Özervarlı, M. Sait (2005) Muhammed Abduh. Cilt XXX. – İstanbul: TDV Yayınları. – 5846. (in Turkish)
- Öztürk, Yaşar Nuri (2018) İslam'da Tecdit (Peygamber'in Yüklediği Görev) [Tajdid in Islam. The Mission of the Prophet]. – İstanbul: Yeni Boyut yayıncısı. – 462. (in Turkish)
- Sabdin Askar (2018) [Human development or building construction] <http://carmo-pvl.kz/ru/article/razvitie-cheloveka-ili-stroitelstvo-zdaniy> (in Russian)
- Tasbolat A. (2020) Kazirgi islam aqyl-oyy: tarihy men basty paradigmalary [Contemporary Islamic Thought: History and Basic Paradigms] // Адам әлемі № 3 (85) 2020. – 90-97. (in Kazakh)
- Taşpınar, Halil (2003) Muhammed Abduh Bibliyografyası Üzerine Bir Deneme [An Essay on the Bibliography of Muhammad Abduh]. – Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fak. Dergisi VII, 2 number. – 261-289. (in Turkish)